

РАБАВА Таццяна Мікалаеўна –
*аспірант кафедры сучаснай рускай мовы БДПУ.
Закончыла факультэт беларускай філалогіі і культуры
Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта
імя Максіма Танка (2005) і магістратуру пры ім (2006).*

КВАЛІТАТЫЎНЫЯ МЕТАФАРЫ ПЕЯРАТЫЎНАЙ СКІРАВАНАСЦІ

У беларускай мове шырока прадстаўлены квалітатыўныя (лац. *qualitas* ‘якасць’) субстантыўныя метафары, якія звязаны з вызначэннем пэўных якасцей прадмета, яго характэрных уласцівасцей, індывідуальных рыс (*золата валасоў, серабро інею, сталь неба, вогнічка рабін, шоўк імхоў, сімфонія вясны*). Такія метафары з’яўляюцца своеабразнымі вобразнымі азначэннямі і лёгка трансфармуюцца ў прыметнікі. Параўн.: *біруза неба*— *бірузовае неба, шкло празрыстае вады* – *шкляная празрыстая вада, малахіт лістоты* – *малахітавая лістота, малахай вечара* – *малачаевы вечар*. У вобласці філасофіі якасць мае азначэнне як катэгорыя, якая выражае істотную акрэсленасць прадмета, дзякуючы якой ён існуе менавіта такі, а не іншы. [1] Гэта з’яўляецца вынікам таго, што прадметы адрозніваюцца адзін ад другога і набываюць сваю ўласную абалонку і спецыфіку. У мовазнаўстве пытанне аб квалітатыўным тыпе метафар мала распрацавана і таму патрабуе ўвагі навукоўцаў.

Срод квалітатыўных метафар у асобную групу вылучаюцца тыя, што характарызуюць прадмет (асобу) з пункту гледжання яго пеяратыўнасці (лац. *Pejor* ‘горшы’) – адной з прымет канатацыі, якая заключаецца ў неадабральнасці, адмоўнай эмацыяйна-экспрэсіўнай ацэнцы каго-ці чаго-небудзь. Характар і ступень пеяратыўнасці метафары-назоўніка залежыць у першую чаргу ад тэматычнай прыналежнасці зыходнага лексіка-семантычнага варыянта (у далейшым – ЛСВ), які ў лінгвістычнай літаратуры называецца крыніцай экспансіі, зыходнай паняццёвай сферай, крыніцай матывацыі, ментальнай сферай-крыніцай, сферай-донарам і інш.

[Гл.: Старычонак, с. 20]. У семантыцы зыходнага ЛСВ у той ці іншай ступені выяўляецца пэўны паказчык шырокай і фактычна неабмежаванай пярэатыўнай палітры, які можа трансфармавацца і пераключацца на кампаненты іншых тэматычных груп.

У працэсе метафарызацыі на першы план вылучаюцца самыя розныя адмоўныя прыметы шырокай і мнагаграннай шкалы пярэатыўнасці. Найбольш распаўсюджанымі з’яўляюцца наступныя:

1. Заняпаласць, застоўнасць, коснасць. У гэтай групе метафарызацыі падвяргаюцца найменні плесневага налёту, цвілі, топкага месца, ціны і інш.: *Скінуўшы покрыва плесні, Трэба змагацца і жыць* (Я.Золак). *З гадамі пакрываемя мы плесняй* (М.Башлакоў). *Вышэй — над выдумкамі злымі, Вышэй — над зайздрасцю дурной, Над перажыткамі сівымі І рознай цвіллю бытавой* (Е.Лосі). *На дно жыцця, дэвіз — не апускацца!* (М.Гудкова). *Працэс нараджэння новага чалавека пісьменнік бачыў у барацьбе з уласніцкім інстынктам, адасобленасцю і заскарузласцю* (М.Барсток).

У сэнсавых структурах полісемантаў *багна* і *ціна* даецца азначэнне прычыны ўзнікнення адмоўнай з’явы ‘тое, што засмоктвае чалавека і цягне яго да адсталасці, коснасці, маральнага спусташэння, што пазбаўляе волі, свабоды дзеяння’: *Ну а вам усё ў кабак карціла, Дзень застоўны ў багну вас сцягнуў* (Х.Гуртыновіч). *Што зрабіць, каб дапамагчы ёй выбрацца з багны зацвілае шляхецаксі і ступіць на шлях новага, інакшага жыцця* (Ц.Гартны). *У трылогіі паказаны персанажы, якія яшчэ ніжэй апускаюцца ў ціну абывацельшчыны і пошласці* (В.Ляшук). *Колькі ён [Віктар] пражыў у тым мяшчанскім гняздзе, а і пальцам не паварушыў, каб разграміць той ладненька скалочаны дабрабыт, ускалыхнуць застаялую ціну* (М.Даніленка).

2. Шэрасць, паўсядзённасць. Для выражэння аднастайнасці, шэрасці, пасрэднасці, будзённасці жыцця выкарыстоўваюцца метафарычныя значэнні слоў *друз*, *шэрасць*, *шэрань*, *застой*: *Забудзьце друз будзёншчыны і заклічце сяброў* (Г.Юрчанка). *Пакуль не ўцягнуліся ў шэрань Штодзённых вясковых*

турботаў, Душа ў незвычайнае верыць, Жыве у чаканні палёту (А.Бадак). *Здарэнні і прыгоды з яго ціхага жыцця расплыліся ў Сёмкавых вачах, патанулі ў яго будзённай шэрасці* (Ц.Гартны). *З часін застою вёска дарма стогне* (М.Віняцкі). *Больш за ўсё баюся, каз не было застою, балота гнілога* (У.Шыцік).

Сярод слоў гэтай падгрупы высокай полісемантычнасцю характарызуецца полісемант *шэрань*, структуру якога (акрамя апісанага вышэй) складаюць наступныя квалітатыўныя лексіка-семантычныя варыянты: ‘сівізна’, ‘цемра, змрок’, ‘пышнасць, густата валасоў’: *А нас пакрыўдзіў замаразак ранні, насыпаў шэрані на нашы скроні* (У.Дубоўка). *Пад сховаю начной шэрані брыгада хутка наблізсалася да фронту* (І.Мележ). *Успамінаю думак чорны бег. Яны знікаюць, калі толькі я Слабыя вочы ў шэрань валасоў Тваіх хаваю* (В.Сліно).

3. Адсталасць, недасведчанасць. Метафары гэтай падгрупы (*пустазелле, непісьменнасць, цёмнага, цемра, цёмнасць*) арыентаваны на чалавека, яго невуцтва, адсталасць, бескультурнасць, недасведчанасць у чым-небудзь: *Лён палола, а з душы сваёй пустазелля перажыткаў не прапалола* (У.Краўчанка). *Горш за ўсё абстаіць справа з афармленнем накіраванняў. Тут бывая грубая ўрачэбная непісьменнасць* (А.Алешка). *Нашы дзед і бабуля памерлі ў цёмнаце, а я атрымаў асвету* (В.Гарбук). *Гукамі цымбальнымі, Сходкамі сялян, Гналі прэч чытальнямі Цемру і падман* (А.Куляшоў). *Дайце мне сонца, сонца агнёвае, Выведзіце з цёмнасці ночнай К знанню, к навуцы сцэжкі шчаслівыя Мне пакажыце нязбочна!* (Я.Купала).

У асобных выпадках актуалізуюцца дадатковыя семы ‘няяснасць, незразумеласць’, ‘цемрашальства, зло’: *Звыклую поўную яснасць хтосьці хоча цяпер абярнуць у цёмнасць* (Н.Гілевіч). *І салдат перамагае ў жорсткай барацьбе са смерцю, як перамог ён у вайне з фашысцкай цемрай* (Р.Бярозкін). *Хай будзе славен наш народ навечна, Што цемру зброяй праўды перамог* (А.Астрэйка). У сэнсавай структуры полісеманта *пустазелле* фіксуецца анімістычная метафара з пэяратаўным значэннем ‘вораг, чужынец’. *Сам*

ачышчаў бранёю поле Ад **пустазелля** — чужакоў (П.Прануза). *Біце ворагаў вастрэй — гэта пустазелле з поля вон!* (І.Гурскі).

4. Непатрэбнасць малакаштоўнасць. Зыходнай паняційнай сферай метафар гэтай падгрупы з'яўляюцца найменні *шкарлупіння, рэшткаў чаго-небудзь, адкідаў, шлаку, пуштацвету: Пан сказаў, здаецца, добра: «Скінь няпраўды **шкарлупінне!**»* (У.Дубоўка). *Ён заўсёды падкрэсліваў, што крытыка, як крупадзёрка: глядзіш — і спадзе з чалавека сякое-такое **шалупінне*** (П.Марціновіч). *Міцкевіч адкінуў бруд і **шалупінне** папоўскіх нагавораў* (А.Лойка). *Твой свет разбурыцца, старога ладу **смецце** Вятры вясновыя па свеце разнясуць* (П.Панчанка). *У Міхася імат рознага **шлаку**, пачынаючы ад панурасці, няветлівасці, воўчага погляду* (М.Сяднёў). *Словы падбіраліся хутка, імкліва, і сярод іх на дзіва мала траплялася **пуштацетаў** або **казаных не да месца*** (А.Кулакоўскі). Поруч з выражэннем пэўнай якасці ў структурах полісемантаў могуць фіксавацца анімістычныя метафары, дзе даецца азначэнне асобы, якой уласцівы такія рысы: *Дзеяч навукі і паэт, Але кругом ён **густоцвет*** (Э.Валасевіч). *Сёння **пуштацвету** развялося многа, маладыя, эдаровыя, а рабіць нічога не хочуць, ніякай карысці не прыносяць, толькі грошы ім давай* (У.Шыцік). *І сапраўды, акінуўшы вокам удзельнікаў нарады, можна было ўпэўнена сказаць, што сярод прысутных **смецця** не было* (М.Хведаровіч).

5. Пустаслоўе, безмястоўнасць. У гэтай падгрупе другасныя ЛСВ полісемантаў *вада, перапеў, пустышка* выражаюць наяўнасць чаго-небудзь безмястоўнага, пустога, шматслоўе ў лекцыі, дакладзе, творы, паўтарэнне раней вядомага, сказанага: *Не бяда, калі вада ў моры-акіяне, а бяда, калі **вада** ў фільме ці ў рамане* (Х.Жычка). *На развітанне у гуморы Сказаў. Запомнім назаўжды: “Сок піце, ды не ліце ў творы Ну аніякае вады”* (П.Прануза). *Чытае верш хлапец. Таўчэ Даклад з **вады*** (М.Лужанін). *Калі разабрацца ў сумбуры іх выказванняў на пытаннях эстэтыкі, то ў выніку мы атрымаем няўдалыя **перапевы** Гегеля, Канта і Берсона* (У.Калеснік). *Гэта быў замежны фільм. Любоўная **пустышка** з надуманым сюжэтам* (І.Шамякін).

Да ліку семантычных новатвораў неабходна аднесці выраз *пена пульхных фраз* Паўла Шруба: *Бясконцыя сходы, і пахне час адсутнасцю зла ў пене пульхных фраз.*

Рэгулярны метанімічны перанос ‘што-небудзь беззмястоўнае, пустое →. Пусты, легкадумны чалавек’ назіраецца ў полісеманта *пустышка*: *Калгаснікі яго не паважалі. “Пустышка, балабон...” — казалі (У.Корбан). Родная сястра так і сказала, што яна [Ліля]— пустышка (А.Асіпенка).*

6. Шкоднасць. Метафарычныя значэнні слоў *яд*, *атрута*, *іржа* (*ржа*) звязаны з нечым дрэнным, што шкодна дзейнічае на каго-ці што-небудзь, перашкаджае ажыццяўленню намераў, планаў. *О, яд і атрута трох слоў! О, як яны раняць і паляць (Х.Чэрня). Ці вы, Пражыўшы век, не знаеце, Як душыць душы накіп пошлы, Як труціць сэрцы ад нянавісці? (Н.Гілевіч). І мёд салодкі, і атруту суліць страніца стала мне (Я.Купала). Пагражалі бомбай і атрутаю, Раз’ядалі здрадніцкай іржой (П.Панчанка). Цвярдзей жалеза я і даўгавечней сталі! Не старыць час мяне і не грызе іржа! (Э.Валасевіч).*

Структуру полісемантаў *атрута*, *іржа* ўскладняюць дадатковыя лексіка-семантычныя варыянты ‘мана, няпраўда’, а таксама аказіянальныя значэнні, звязаныя з выражэннем недаверу паміж людзьмі, а таксама цяжкасці жыццёлага шляху чалавека: *Нам застаецца лепшага чакаць, прымаць жывыя салодкую атруту (І.Хадарэнка). Недаверу атруту піў і сяброўскіх вачэй бязвер’е (Э.Акулін). Насустрач песням-снам туга мая расце. Ірвуся праз іржу гадоў ланцужназвонкіх (В.Таўлай).*

Адмоўныя (небяспечныя, шкодлівыя, згубныя) з’явы ў сферы грамадскага жыцця часта выражаюцца пры дапамозе другасных ЛСВ найменняў хвароб ці хваробатворных мікраарганізмаў: *Ідзе тая зараза, якая чмурыць розумы, бунтуе душы людзей (Р.Сабаленка). Давялося кроў праліць да кроплі Дружбаку майму не аднаму, З універсітэтаў у Еўропе Выпякаючы агнём чуму (М.Аўрамчык). У часе вайны мы называлі фашызм карычневай*

чумой (Р.Бярозкін). *Творы беларускіх пісьменнікаў раскрываюць **язвы** новага капіталістычнага ладу* (У.Краўчанка).

Зыходнае значэнне такіх полісемантаў дазваляе рэгулярна развіваць вытворныя ЛСВ са сферы ‘найменне чалавека’: *Быў таксама **расказ пра лагернага старшыню, страшэннага **заразу**, якога Сідар лячыў ад гемарою шкіпінарам*** (Я.Брыль). *Загадай яму, гэтай **заразе**, каб з людзьмі па-чалавечы абыходзіўся* (М.Лынькоў). *“Я ведаю гэту **Жаваранкаву**, я на яе даўно зуб маю! У-ух, **язва!**” — прашыпеў Куцак* (М.Гутковіч). *І з гэтай **язвай** я жыў у адной зямлянцы?* (І.Шамякін).

7. Ганебнасць, амаральнасць. У дадзенай падгрупе ўвага акцэнтуюцца на метафарычнай рэпрэзентацыі ў мове такіх якасцей як ганьба, ганебнасць, бясчэсце, сорам, няслава, цынічнасць, амаральнасць. Менавіта такія якасці выражаюць другасныя ЛСВ полісемантаў *гразь* ‘размякляя ад вады глеба’, *пляма* ‘месца іншай афарбоўкі на якой-небудзь паверхні’, *пляга* ‘даждлівае надвор’е’, *фарс* ‘тэатральная п’еса лёгкага жартаўлівага зместу’, *дзёгаць* ‘цёмная густая смалістая вадкасць’. *Не будзе сэнсу з цябе хлопча: У **гразь** жыццё цябе затопча* (Я.Колас). *Пакінуць радзіму — цяжкое злачынства. Адмыць гэту **пляму** нішто не злаўчыўся* (М.Лужанін). *Да службовай дзейнасці Монга дагучылася новая **пляма*** (Я.Маўр). *Калі ж ты, як нядбайны туляга, За чужыя хваеешся спіны, То няхай на цябе падзе **пляга** — Ты не сын свае маці-айчыны* (Я.Колас). *Максім Пятровіч, я прашу спыніць ганебны **фарс*** (А.Русецкі). *Судовы працэс над ім звялі да **фарса*** (І.Новікаў). *Яна ачарніла вочы ўсёй нашай сям’і чорным **дзёгцем** сораму* (З.Бядуля).

Семантычная парадыгма полісеманта *пляга* пашырылася за кошт пеяратыўнага значэння анімістычнай скіраванасці ‘прыкры, непрыемны чалавек’. *Пазбіраліся тут гэтыя **плягі** ды плявузгаюць, ды балбочуць чорт ведама што* (Р.Мурашка). *Ой, абармот жа, абармот! Забіць бы гада, ды за плот. Як носіць свет такую **плягу*** (Я.Колас).

Да ліку пеяратыўных метафар-назоўнікаў адносяцца шматлікія аказіянальныя семантычныя ўтварэнні, звязаныя з выражэннем раўнадушша,

нячуласці, неспагадлівасці, дакучлівасці, назойлівасці (*слепата, глухата, аскома*): *І горш за ўсё вось гэтая **слепата, глухата**, нячуласць людская да пытанняў навукі і культуры (Я.Колас). Глухата і слепата да нацыянальных праблем проста невытлумачаная, нармальнаму разуменню не паддаюцца (Н.Гілевіч). Ад розных пытанняў **аскома**. І нават не да яды. (М. Маляўка) Чаканне робіцца **аскамай**. Дзень хоць і зімні — не малы (М.Дукса).*

Індывідуальна-аўтарскімі з'яўляюцца некаторыя генітыўныя метафарычныя спалучэнні з назойнікам у родным склоне, што выражаюць розныя праявы пеяратыўнага квалітатыва: *Згараюць пачуцці, як быццам кароста, З імі — жыццё гарыць. Ды не сыходзіць **памылак кароста: Кожную ноч свярбіць (А.Грачанікаў). Я быць сабою рада! Не скура на камлі (Назвалі бессаромным) — То звісла да зямлі **Ашмоцце забабонаў (Г.Каржанеўская). Ты [М. Стральцоў] ў душах нішчыў зла мікробы, Ты словам праўду выкрасаў (С.Законнікаў). Ад сінуць **спрэчак трэскі**. Схлынуць стрэсы (Я.Янішчыц).*****

Такім чынам, квалітатывыя метафары пеяратыўнай скіраванасці, як правіла, характарызуюцца антрапамарфічнасцю і выяўляюць такія адмоўныя з'явы і ўласцівасці грамадскага жыцця, як ганебнасць, амаральнасць, заняпаласць, застоўнасць, коснасць, шэрасць, паўсядзённасць, адсталасць, недасведчанасць, малакаштоўнасць, беззмястоўнасць, шкадлівасць, ганебнасць, амаральнасць і інш. Крыніцай матывацыі для такіх метафар служаць найменні плесневага налёту, цвілі, топкага месца, ціны, друзу, рэшткаў чаго-небудзь, адкідаў, шлаку, пуштацвету, назвы ядавітых рэчываў, хвароб і хваробатворных мікраарганізмаў, а таксама кампаненты іншых тэматычных груп. У многіх выпадках у сэнсавых структурах полісемантаў фіксуюцца лексіка-семантычныя варыянты- суправаджальнікі, якія выходзяць за межы квалітатываў і ўключаюцца ў семантычную сферу анімістычных метафар (*пустазелле, пуштацвет, смецце, пустышка, зараза, пляга*).. Узнікненне такіх метафар абумоўлена шырокай семантыкай першаснага ЛСВ, яго патэнцыяльнымі магчымасцямі ўзнаўлення новых ЛСВ

па мадэлі ‘адмоўная прымета, якасць – чалавек, які характарызуецца такімі якасцямі’.

Літаратура

1. Новая философская энциклопедия: в 4 т. – М.: Мысль, 2001. – с. 237.
2. Старычонак В.Д. Метафара ў беларускай мове: на матэрыяле субстантываў: манаграфія. – Мн.: БДПУ, 2007. – 190 с.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ